

**Освітні традиції та «Просвіта»
на Волині: до 75-річчя
факультету історії, політології
та національної безпеки
Волинського національного
університету імені Лесі Українки**

Колективна монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 37.013(477.82)
О-72

Рецензенти:

Зуляк Іван Степанович – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка;

Примуш Микола Васильвич – доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені В. Стуса

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 28 квітня 2022 року)*

Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки : колективна монографія / за ред. Я. Яроша. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 400 с.

ISBN 978-966-992-795-8

У колективній монографії досліджуються окремі аспекти освітніх традицій та просвітництва на Волині. У виданні акцентовано увагу на тому, що за останні роки значно посилився інтерес до питань освітнього життя українського народу, зокрема дослідження різних аспектів розвитку просвітницьких ідей у різні періоди. Висвітлено становлення та діяльність «Просвіти» та її вплив на суспільно-політичне життя. Наголошується, що освітні процеси на Волині тісно пов'язані із становленням та розвитком факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки.

УДК 37.013(477.82)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ: ВИБРАНІ ПИТАННЯ

Карліна Оксана

РОЗВИТОК ОСВІТИ В ЛУЦЬКУ В XVI – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС. 5

Каліщук Оксана

УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ УСС НА ВОЛИНІ. 37

Шульга Світлана

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – 1930-Х РР.:
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР. 69

Крамар Юрій

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ (1918–1939 РР.). 110

Хлібовська Ганна

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–2020 РОКАХ. 147

РОЗДІЛ 2 «ПРОСВІТА» ТА ПРОСВІТНИЦТВО НА ВОЛИНІ

Стрільчук Людмила

ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ. 179

Філіпович Мирослава, Майборода Оксана

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1944–1991 РР. 214

РОЗДІЛ 3 ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Бондаренко Геннадій

ВКЛАД ФАКУЛЬТЕТУ У РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ
ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ. 273

Понедельник Лариса

ВИПУСКНИКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ. 312

Малеончук Галина, Ярош Ярослав

ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ. 344

Каліщук Оксана, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та археології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, kaliszczuk.oksana@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1272-7920

ResearchedID: E-4566-2019

Kalishchuk Oksana, PhD hab. (History), Professor, Professor of Department of Archeology, Ukraine's History, Lesya Ukrainka Volyn National University, kaliszczuk.oksana@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1272-7920

Researched ID: E-4566-2019

Українські школи УСС на Волині

Велика війна стала тим геополітичним зламом, який змінив долі держав і націй. Як образно висловився Олександр Реєнт: «Перша світова війна відкрила у ХХ ст. «скриньку Пандори» нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни»¹. Вона ознаменувала епоху війн, революцій, національно-визвольних рухів, репресій та депортацій, яка тривала майже усе ХХ ст. Велика війна активізувала національно-культурне життя народів Центрально-Східної Європи. Не оминули вони й Україна загалом, і Волинь, зокрема. Вивчення форм національного самоусвідомлення, закономірностей розвитку національної освіти у воєнних умовах донині залишається актуальним для української науки та суспільства. Використання досвіду Великої війни в умовах сучасної українсько-російської гібридної війни надає подібним студіям і теоретичного, і практичного виміру.

Перші інформації, а згодом і дослідження діяльності УСС, зокрема пов'язаної з національно-культурним відродженням волинян, як відомо, знаходимо в українських істориків та інтелектуалів, які прямо чи опосередковано були пов'язані з ним – І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, К. Левицького. Після замовчування цієї проблематики у радянській історичній науці, зі здобуттям незалежності України до культурно-освітньої та просвітницької праці стрілецьких формувань на Волині зверталися

---

¹ Реєнт О. П. Перша світова війна: геополітична стратегія та значення для України. *Перша у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни)* / ред. С. С. Троян. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. С. 165-189.

М. Багрій², Л. Башняк³, Б. Бернадський⁴, Г. Гайдукевич⁵, О. Дем'янюк⁶, О. Каліщук⁷, Т. Кузьменко⁸, М. Лазарович⁹, П. Лепісевич¹⁰, М. Литвин і К. Науменко¹¹, І. Патер¹², О. та С. Соловйови¹³. Тож услід за В. Великочієм

² Багрій М. А. Освітньо-культурна та просвітницька діяльність українського січового стрілецьтва у Західній Україні. *Social Work and Education*. 2018. Vol. 5. No 3. С. 49–56.

³ Башняк Л. І. Культурно-освітня діяльність у Легіоні УСС (1914–1918 рр.). *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Мистецтвознавство*. 2009. Вип. 21. С. 9–14.

⁴ Бернадський Б. В. Вклад Січових Стрільців у розвиток національної освіти на Волині. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. 1995. Вип. 1. С. 63–68; Бернадський Б. В. Незвичайний розвідник доби Першої світової війни (до 125-річчя Дмитра Вітовського). *Воєнна історія*. 2012. № 4–6. С. 4–10.

⁵ Гайдукевич Г. Освітня місія прикарпатських Січових стрільців на Волині в 1916–1917 рр. *Краєзнавець Прикарпаття*, 2005. № 6. С. 41–42.

⁶ Дем'янюк О. Й. Діяльність Українських січових стрільців та вербункових комісарів УСС на території західноволинських повітів. *Дем'янюк О. Й., Пасюк І. Воєнна історія Волині: історичні нариси*. В 5 т. 3: 1914–1923. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2015. С. 38–49; Дем'янюк О. Й. Культурно-освітня місія старшин легіону УСС на Волині. *Дем'янюк О. Й. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську державність (133–141)*. Луцьк: ПВД “Твердина”, 2007; Дем'янюк О. Й. Утвердження народних шкіл на Волині у 1916–1918 рр. *Національна освіта в стратегію соціокультурного вибору: теорія, методологія, практика*: матеріали II Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Луцьк, 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 99–102.

⁷ Каліщук О. М. Культурно-освітня діяльність Українських січових стрільців на Волині: археографія питання. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. Вип. 1. С. 80–83; Каліщук О. М. Волинь в роки Першої світової війни у спогадах усувів. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі*: матеріали 58 Міжнародної наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині (І. Луцьк, 2016; Каліщук О. М. Українські січові стрільці і розбудова шкільництва на Волині (1916 – початок 1918 рр.) *Українське державотворення: проблеми і сучасність*: зб. наук. пр. Т. XII / Ред. кол. Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янюк. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2016. С. 15–24; Kalishchuk O. Volyn during World War I: cultural, educational aspect through the prism of prosopography. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2020. № 17. Р. 101–111.

⁸ Кузьменко Т. Г. Педагогічна та освітня діяльність Українських січових стрільців на Волині. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. 2005. Вип. 3. С. 11–14.

⁹ Лазарович М. В. Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни. Тернопіль: Тайп, 2003. 114 с.; Лазарович М. В. Гуманітарна та просвітницька діяльність Українських січових стрільців на Волині (1916 – початок 1918 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 16–22; Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.

¹⁰ Лепісевич П. М. Культурно-освітні акції Загальної Української Ради на Холмщині та Волині (1915–1916 рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ*. 2003. Вип. 8. С. 34–40.

¹¹ Литвин М. Р., Науменко К. Історія галицького стрілецьтва. Львів: Каменяр, 1990. 200 с.

¹² Патер І. Г. Культурно-освітній рух на Волині, Холмщині і Підляшші в часи світової війни. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики*: доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції. Львів, 1996. С. 231–232; Патер І. Г. Союз визволення України і національне відродження на Волині та Поліссі (1915–1918 рр.). *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*: матеріали ІХ наукової іст.-краєзн. міжнар. конф. (м. Володимир-Волинський, 20–23 січня 1998 р.). Луцьк, 1998. С. 226–229.

¹³ Соловйов О. М., Соловйов С. О. УСС на Волині (1914–1917 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 1996. Вип. 3. С. 99–104.

повторимо, що впродовж сторіччя нагромаджено чималу літературу з історії українського стрілецтва і, водночас, попри значний науковий інтерес вона має прогалини і перспективні напрями досліджень¹⁴. Саме до останніх, на нашу думку, належить тема діяльності усусусів на Волині.

Отож, влітку 1915 р. австро-угорські війська зайняли Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький і частково Кременецький, Дубенський і Рівенський повіти. Фронт проходив лінією Кременець – Дитинячі – Дубно – Перешів – Хромяково – Богуславка – Куликовичі – Чорторийськ – Більська Воля – Локниця. Майже одразу після окупації австрійським військом терени Волинської округи (таку назви отримали ці землі) стали ареною діяльності українських громадських організацій – Союзу визволення України, Української Загальної Ради та їх підрозділів.

Національне усвідомлення цих теренів було важливою і нагальною справою. Численні свідчення прибулих на підросійську Волинь галичан фіксують невисокий рівень національної свідомості місцевих українців. Знаний громадський діяч Дмитро Вітовський так описував реакцію волинчан на запитання, хто вони є: «Вони видивились на мене, і одні говорили, що православні, другі мужики, інші хазяїни, ті «крестяни», тамті «руски», а один тільки сказав, що «малороси»¹⁵. Не випадково, Улас Самчук значно пізніше характеризував Волинь як таку, що «зрусифікована на горі і неграмотна внизу, невиразна, «тутешня», «хохлатсько-малоросійська»¹⁶.

1916 р. українці Галичини скористалися з можливості ширення національної ідеї та просвітницької діяльності (перш за все через відкриття українських шкіл). Воєнні обставини диктували необхідність взяти основний тягар цієї справи на свої плечі січовим стрільцям. У просвітницькій роботі Кіш УСС співпрацював із Союзом визволення України, Бюро культурної помочі. Однак, слід розуміти, що без підтримки усієї української громади їх зусилля були б марними. Великі матеріальні пожертви, які в Галичині збирали під гаслом «На волинські школи», засвідчували справжню зацікавленість та підтримку галицькими українцями культурно-просвітницькою діяльністю на Волині.

¹⁴ Великочий В. С. Українське січове стрілецтво у воєнно-революційну добу 1914–1919 рр. як об'єкт досліджень національної історіографії: штрихи до загальної характеристики. *Карпатський край*. 2012. № 2. С. 23.

¹⁵ Вітовський Д. Волинський записник. Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2002. 64 с.

¹⁶ Самчук У. Волинь незабутня. Слово до ювілею 25-річчя Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (25.5.1977). *Літопис Волині. 1977–1978*. Ч. 12. С. 15–25.

Варто нагадати, що спочатку австро-угорська влада дала дозвіл на діяльність на Волині трьох вербункових комісарів. Ними стали Дмитро Вітовський у Ковелі, Микола Сасевич у Володимирі-Волинському, Михайло Гаврилко у Луцьку. Головні завдання січових стрільців під час перебування на Волині, доктор В. Софронів-Левицький сформулював так: «Для Стрілецтва була це нагода піти між своїх земляків і понести між них національну визвольну ідею. Поїздка УСС на Волинь заспокоювача бодай частково їх романтичну тугу працювати на території України. Всім їм було ясно, що мають використати побут на Волині для національної праці, що таки зуспіхом робили»¹⁷. У результаті їх праці тут повинні були залишитися місцеві люди, які продовжили б українську справу уже після відходу стрілецтва Адже, січові стрільці чудово усвідомлювали хиткість та непевність свою становища, а тому поспішали ширити національну ідею, про що свідчить відповідний запис у Хроніці діяльності Комісаріату УСС у Володимирі-Волинському¹⁸.

Лише завдяки їх наполегливій праці, першим здобуткам у рекрутуванні добровольців до Легіону УСС, переконуванню її залежності від національного усвідомлення вдалося збільшити присутність стрільців на Волині. «Великими трудами, зручністю та боротьбою вдалося згодом таки покликати чимало інтелігентних стрільців на Волинь. Виростали тут українські школи, як гриби по дощі. В їх учили наші стрільці-учителі та своєю діяльністю скоро здобули собі довір'я та прив'язання населення навіть не українського. Мимо нужди, голоду та холоду лавою горнулися діти до рідної школи, а своїх учителів-стрільців та вчительок ставили на рівні з рідними батьками та матерями. І хоч як пригнітаюче вражіння робила воєнна Волинь, хоч як краялося серце у груди на вид зруйнованих господарств та бур'яном зарослих нив – наші рідні школи були завжди тим цілющим бальзамом, що не давали ні на мить зневіритися та падати на духові»¹⁹.

Вже за місяць діяльності Комісаріатів засновано 46 сільських шкіл, де навчалось понад 800 селянських дітей, всього ж з їх допомогою до літа 1916 р. запрацювало 50 початкових і 2 семикласні школи²⁰.

¹⁷ Українські Січові Стрільці. 1914 – 1920 / За ред. Б. Гнатевича та ін. Львів, 1935. С. 113.

¹⁸ ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 81, арк. 2 зв.–3.

¹⁹ Степовенко М. «Українські січові стрільці» на Волині. *Червона Калина : Літературний збірник «Українського Січового Війська»*. Львів: Червона Калина, 1918. С. 126.

²⁰ Ще про українські школи на Волині. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1916. 16 липня. № 47.

Для опіки над шкільництвом в зайнятих Австро-Угорщиною землях тоді у Львові створено дві організації: 1) Шкільна Комісія при «Учительській Громаді», яка готувала теоретичні основи для шкільництва і 2) Бюро культурної помочі, яке займалося технічним веденням справи. Завдяки заходам Бюро в окупованих повітах Волині й Полісся вдалося заснувати десятки українських народних шкіл. Впродовж 1916–1918 рр. на Волині, головню завдяки наполегливості кількох десятків стрільців, які тут перебували, за різними даними було відкрито від 150²¹ до 250 українських шкіл²². Відбулося це, насамперед, завдяки жертівній праці окремих галичан, та І. Крип'якевича, зокрема. «Коли російські війська уступали з Холмщини і Волині, – писав І. Крип'якевич про початки акції СБУ, – забрали з собою звіттам майже всю інтелігенцію, – що більше насильно евакуювали значну часть сільського населення. Всіх тих людей, що вели давніше провід в українським національнім житю, тепер не сгало, а загал був перестрашений і згноблений війною, так що не мав ні відваги, ні сили до якої небудь праці на національнім поли»²³.

Для представників вербункових комісаріатів І. Крип'якевич зробив спеціальну анкету щодо проведення культурно-освітньої праці серед волинських українців. При цьому, особливу увагу зверталось на заснування цілої мережі українських народних шкіл. Найоптимальнішим шляхом досягнення успіху в цій справі він уважав створення шкільних комітетів з трьох найсвідоміших місцевих мешканців і подання клопотань до окружного командування з проханням організації школи з українською мовою викладання та вивчення німецької²⁴, оскільки такі навчальні заклади викликали найменше заперечень у австрійської влади.

Спочатку, як зазвичай це буває, місцеві мешканці не знали, як ставитися до новозаснованих шкіл. Окрім того, селяни побоювалися нових поборів у зв'язку з їх відкриттям. Зустрічалось й таке, що «До чорта та

²¹ Лазарович М. В. Українські Січові Стрільці на Волині (в 1916 – на початку 1918 рр.). *Велика Волинь: минуле й сучасне: тези міжнар. наук. краєзн. конф.* Житомир, 1993. С. 76.

²² Островський В. Північно-західні землі від 1916 р. *Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання. В 3 т. Т. 3 / Під ред. І. Раковського.* Львів-Станіславів-Коломия: Рідна школа, 1930. С. 878.

²³ Крип'якевич І. Українські школи на Волині. *Календар Т-ва "Просвіта" на 1917 р.* Львів, 1917. С. 116.

²⁴ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 14, арк. 96.

грамота, – говорили дядьки, – коли було би досить сала й хліба та коржів»²⁵! Для подолання упередженості селян до українських шкіл усусуси та прибулі вчителі використовували різні методи. Так, вчителька в Свинохах проводила науку в городі, щоб батьки могли добре бачити, що відбувалося в школі. Коли стало зрозуміло, що дітям до вподоби те, чого навчають у школі, це схилило їх симпатії до нової школи і дозволило налагодити хороші стосунки з місцевими мешканцями²⁶.

З часом ситуація змінилася і українське населення Волині все більше цікавилось шкільною справою. У багатьох селах виникали шкільні комітети, складалися списки дітей, підшукувалися шкільні приміщення²⁷. К. Левицький вказував, що лише поєднанням двох чинників – зацікавленості місцевих мешканців та ідейності й самовідданості учительських сил – вдалося досягнути значних успіхів у справі розбудови українського шкільництва²⁸.

У справі розбудови освіти на зайнятих австро-угорським та німецьким військом землях представники і Галичини, і Наддніпрянщини були одностайні. Це було надзвичайним явищем, котре з одного боку свідчило, що стрілецька організація не тільки мілітарна формація з відповідними національними ознаками, але репрезентант і творець національно-політичних цінностей. З другого означало, що, попри на віковий національний гніт, національна свідомість наддніпрянців була лише приспана, здушена й за сприятливих обставин відразу відновилася, знайшовши своє втілення у любові до рідного краю, жертвовності для його сучасних потреб. Доля поставила цих людей в такі умови, що вони мусили проявити свою волю, дати вихід своїм бажанням²⁹.

Інтенсивність розбудови українського шкільництва на Волині ілюструє таблиця, яку свого часу склав І. Крип'якевич.

²⁵ Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені І. Франка, № 1350, ч. 2, арк. 14.

²⁶ Крип'якевич І. Українські школи на Волині. *Календар Товариства "Просвіта" на 1917 р.* Львів, 1917. С. 119.

²⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2000. С. 201.

²⁸ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких Українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 3. Львів, 1930. С. 642–643.

²⁹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2000. С. 200.

Таблиця 1³⁰ – Волинські школи (станом на 15 серпня 1916 року)

Округ	Число шкіл										
	Отворені приватні	Підготовлені приватні	Військові отворені	Разом	В отворених	В підготовлених	Разом	Місцевих	Цивільних з Австр.-Угор.	Військових з Австр.-Угор.	Разом
Володимир	8	17	–	25	735	628	1365	14	3	–	17
Луцьк	2	5	9	16	450	600	1050	4	1	9	14
Ковель	3	10	1	14	234	500	734	1	–	3	4
Дубно	–	–	1	1	80	–	80	–	–	1	1
Кремінець	–	–	5	5	284	–	284	–	–	5	5
Разом	13	32	16	61	1785	1728	3513	19	4	18	41

При цьому потрібно враховувати, що ці результати було досягнуто за умов праці, які І. Крип'якевич схарактеризував гак: «...ішла вона з запалом і завзяттям, буйно і широко, перебивалася побідно між Скиллею недовірчivosti австрійської окупаційної влади та Харибдою темнотиволинського селянина, і залишила у тихій волинській стороні перші зернанаціонального освідомлення»³¹.

Серед заснованих українських шкіл найбільшою популярністю користувалася приватна школа у Володимирі-Волинському, яку заснував місцевий Комісаріат Січових Стрільців на чолі з четарем Миколою Саєвичем, і яка згодом отримала ім'я Тараса Шевченка³². Свідомі галичани скористали з відповідного історичного моменту. Започаткували справу відкриття школи у княжому місті др. Йосип Пеленський, відомий історик мистецтва, який перебував у Володимирі як військовий санітар, та бургомістр міста надпоручник Гнат Мартинець. З їх ініціативи булозасновано

³⁰ Крип'якевич І. Українські школи на Волині. *Календар Т-ва "Просвіта" на 1917 р.* Львів, 1917. С. 121.

³¹ І. К. УСС у Володимирі 1916–1917. *Літопис Червоної Калини.* 1932. № 5. С. 18.

³² Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

шкільний комітет, головою якого став Євген Черановський, безперечно, найдіяльніший місцевий українець³³.

Від імені Народного Комітету 15 лютого 1916 р. було внесене до австрійської окружної команди подання про відкриття 4-класної української приватної школи. Вже 25 лютого дозвіл було отримано: «№ 1826. До Пана Євгена Черановського у Володимирі Вол. дня 25.II.1916. Позволяється на отворене чотириклясової школи приватної українською, німецькою і польською мовою»³⁴. Школа розташовувалася на передмісті Риловича, в будинку давньої двокласної церковно-приходської школи при Островецькій вулиці³⁵. Це була будівля на п'ять класних кімнат з великим садом та городом, поруйнована в ході воєнних дій: не було жодного вікна, стіни і печі зруйновані, долівка знищена, багато лавок не вистачало. При допомозі магістрату, яким розпоряджався Г. Мартинець, школу впорядковано і відновлено³⁶.

Після отримання офіційного дозволу дня найшвидшого відкриття школи одразу ж було порушено клопотання перед окружною командою про видачу управительці цієї школи Савині Сидорович подорожньої карти, яка з огляду на військовий час, була необхідним документом. Уже 2 квітня 1916 р. молода галичанка приїхала до княжого Володимира³⁷.

Як згадувала сама С. Сидорович, навчання почалося 5 квітня 1916 р., задовго до офіційного відкриття школи, яке відбулося урочисто 20 травня³⁸. Отже, фактичним початком функціонування української школи у Володимир-Волинському було 5 квітня 1916 р. – через півтора місяця цей факт підтвердили урочисто. Як видно з документа про склад вчительського збору 1917/1918, усі інші вчителі розпочали свою працю пізніше, за винятком хіба А. Савич та М. Паславського. Отже, а про це вона скромно промовчує, навчання 5 квітня 1916 р. розпочала сама С. Сидорович. Саме їй належить честь бути першою українською вчителькою на Волині.

³³ Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських українців. *Діло*. Львів, 1917. 28 марта (Ч. 72). С. 2.

³⁴ ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 83, арк. 41.

³⁵ Держархів Волинської області, ф. 519, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

³⁶ І. К. Перша українська школа у Володимирі Волинським. *Рідна школа*. 1933. Ч. 9. С. 154.

³⁷ ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 83, арк. 42.

³⁸ Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, фонд С. Сидорович, спр. 1, Спогади Савини Сидорович, С. 3.

Урочисте відкриття школи висвітлювали тогочасна преса. Ось що писав про цю подію «Вістник Союзу визволення України»: «Будинок прикрашено назверх українськими, австрійськими й угорськими стягами. Шкільну залю та гостинну кімнату, яку призначено для запрошених гостей і родичів дітей, прибрано килимами та зеленю. На стінах висіли портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Бориса Грінченка й образи: В'їзд Б. Хмельницького до Київа і Гість з Запорожа. Портрет Шевченка прибрано рушниками, вишивками та білим бозом...<...> Свято викликало в гостей, батьків і в самих дітей надзвичайно миле та гарне вражінє тазостане для них одним з найясніших днів, які їм довелося пережити за час сеї грізної світової завірюхи»³⁹.

Високу оцінку діяльності комісаріату УСС з облаштування школи, дала у листі С. Сидорович і називала їх «першими воскресителями рідного слова і будівничими рідної школи на волинській Україні»⁴⁰.

До школи записалося 389 учнів, з яких було прийнято – 301; більшніж 250 особам тоді відмовили через відсутність вчителів⁴¹. Поділ на класи тоді був такий: 1а – 60 уч., 1б – 56 уч., 2а – 59 уч., 2б – 58 уч., 3 – 68 учнів, конфесійний склад відповідно: 35 православних, 7 римо-католиків, 259 – іудейського віросповідання (і це при тому, що до школи зголосилося коло 1 000 дітей)⁴².

Однак, вже на початку літа з огляду на наближення фронту школу закрили (останнє заняття відбулося 8 червня). Наприкінці травня 1916 р. російське військо розпочало наступ, який увійшов в історію як Брусиловський прорив – військове угруповання під командуванням генерала О. Брусилова провело успішну військову операцію у напрямку Ковель – Брест⁴³, захопило Буковину, східну частину Галичини, включно зТернополем, а також Західну Волинь, разом з Луцьком⁴⁴.

³⁹ Перша українська школа на Волині. Святочне відкриття першої української 4-класової народної школи у Володимирі-Волинському. *Вістник Союзу визволення України*. 1916. 11 червня (№ 42).

⁴⁰ Мишуга Л. У.С.С. на Волині. Культурна праця серед волинських Українців. *Діло*. Львів, 1917. 30 марта (Ч. 74). С. 2.

⁴¹ Літопись школи. *Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі-Волинськїм*. Володимир-Волинський, 1917. С. 31.

⁴² Die ukrainischen Schulen in Wolhynien. *Ukrainische Nachrichten*. 1916. № 92–93.

⁴³ Керсновский А. А. История русской армии. В 4-х т. Т. 4. 1915–1917 гг. Москва : Голос, 1994. С. 34.

⁴⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 2000. С. 105.

Тільки після ліквідації цього прориву австро-німецьким військом і стабілізації фронту навчання в українських школах Волині відновили у вересні 1916 р. За свідченнями С. Сидорович кількість класів у Володимир-Волинській школі збільшено до чотирьох, зросло число учителів, серед яких тепер були вже і місцеві мешканці⁴⁵. Потрібно відзначити, що з осені 1916 р. частка українських дітей у школі зросла, частково – за рахунок виселенців з Полісся. Це засвідчують наступні цифри: у 1916–1917 н. р. навчалось 212 учнів: 1а – 60 уч., 1б – 53 уч., 2а – 25 уч., 2б – 27 уч., 3 – 20 уч., 4 – 27 уч. Серед учнів – 111 православних, 29 католиків, 72 юдейського віросповідання⁴⁶.

Наскільки важкою і самовідданою була праця представників галицької інтелігенції свідчить, факт, зафіксований в книзі протоколів окружної шкільної ради. В с. Острівка, поблизу м. Володимира-Волинського мешкало чимало дітей виселенців з Полісся. Влада забороняла без окремого дозволу переходити мешканцям цього села до Володимира Волинського. Щоб ця заборона не відбилася на дітях, які могли бути позбавлені можливості навчатися, вчителі (по черзі) кожного дня вранці йшли до Острівка, там збирали дітей і переводили їх короткою дорогою до міста. Невтомною у цій справі була вчителька Цюся Волянська, якої найлютіші морози чи осінні болота не стримували відвиконання цього обов'язку. Згодом січовим стрільцям вдалося організувати в цьому селі окрему школу. У важких умовах працювала там Марія Навроцька (заміжня Струтинська) родом із Станіславава⁴⁷.

Згодом підпільно (оскільки австрійська влада в цілому негативно ставилася до розвитку середньошкільної української освіти і не давала на це офіційного дозволу) при школі у Володимирі-Волинському було відкрито ще й два класи гімназії. На гімназійному курсі було 22 учні. І хоча за браком часу план навчання гімназистів не був виконаний до кінця, це був ще один важливий крок у формуванні українського шкільництва на Волині⁴⁸.

⁴⁵ Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, фонд С. Сидорович, спр. 1, Спогади Савини Сидорович, С. 3.

⁴⁶ Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі-Волинськ. Володимир-Волинський, 1917. С. 40.

⁴⁷ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

⁴⁸ ЦДІА України, м. Львів, ф. 391, оп. 1, спр. 63, арк. 1.

Школа у Володимирі-Волинському стала справжнім осередком української освіти та культури. Вже на першому році свого існування за безпосередньої участі С. Сидорович 5 січня 1917 р. проведено великий Шевченківський концерт, який повторено 28 січня того ж року. З нагоди концерту прийшли вітальні листи. Так, директор української жіночої гімназії С.С.В. у Львові о. Теодозій Лежогубський писав: «Добрим школяркам та школярам української школи у Володимирі Волинськiм, що вперше святкують пам'ять генія України Батька Тараса, сердечний привіт і братній поцілуй. Ваші старші сестрички із галицької України, учениці гімназії С.С. Василянок у Львові невпинно слідять за розвитком волинських шкіл та щирим серцем радіють кожним проявом народньої свідомости на волинській Україні»⁴⁹. Подібне свято в пам'ять Тараса Шевченка за участі багатьох високопосадовців відбувалося у Володимирі й 7 квітня 1918 р. На ньому виступали представники I української стрілецької козацької дивізії та учні III, IV та V клас. Як твердила тогочасна преса: «Під проводом народної учительки панни Савини Сидорович вправляли діти зручно, вміло і бездоганно. І що раз то инша пісня лунала при вправах, а публіка захвачено мило звучними голосами слідила за вправами та любила ся ними»⁵⁰.

Значна доля успіху школи у Володимирі-Волинському належить її управительці – Савині Сидорович. Саме вона разом з іншими жінками, які приїхали з нею, українськими військовими та місцевою елітою плакала паростки національної культури. Ось кілька свідчень сучасників про діяльність української вчительки на Волині.

«Першою людиною, яку ми з Галичини спровадили, була пані Савина Сидорович, молода, талановита й непересічна людина, – писав потім Гнат Мартинець. – Освітою вона далеко перевищала пересічних учительок, мала надзвичайний організаційний та педагогічний хист і вміння не тільки з'єднувати людей, але й вдержати їхню пошану як до справи, так і до свого авторитету». Далі він вказував, що ця розумна, елегантна, гарна жінка, була винятково завзята, пильна та працююча людина займалася не тільки навчанням, але й культурно-освітньою працею серед загалу громадянства, для чого присвячувала весь свій час. Як

⁴⁹ Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі-Волинськiм. Володимир-Волинський, 1917. С. 34.

⁵⁰ Свято в пам'ять Тараса Шевченка в Володимирі Волинськiм. *Діло*. Львів, 1918. 23 цвітня (Ч. 92). С. 3.

наслідок, досить швидко вона здобула любов і шану не лише приїзджих галичан, але й місцевих українців⁵¹. Характеризуючи самовіддану працю С. Сидорович говорили: «Вона так справою школи занята і так гарячо до всяких справ звязаних з народною організацією зібралась, що про нічо инше й не думає. Для неї матеріальна сторона єї післанництва зовсім байдужа»⁵². Не випадково Є. Черановський вважав, що якби на Волині була відповідна кількість таких людей, то край за декілька років був би-безпечений проти польських зазіхань⁵³.

Школа мала дві бібліотеки – для учителів і учнів з навчальної та художньої літератури, карти з історії та географії, картини з портретами видатних діячів та для наглядного навчання, передплачено часописи «Діло», «Свобода», «Вістник Союза визволення України»⁵⁴. Олена Кульчицька, видатний український графік та добра знайома Савини Сидорович, на її прохання розробила екслібрис бібліотеки, на якому зображено дітей, що, сидячи на лавках дивляться, як босоногий хлопець білою крейдою пише на класній дошці слова «В своїй хаті своя...». Обабіч дошки два герби українських земель. Також у школі часто проводили конференції, зустрічі з батьками, які сприяли зміцненню довіри та співпраці між школою і домівкою. Врешті, це був своєрідний освітній комплекс, невідомий на теренах підросійської України. «При школі був захист для дітей дошкільного віку. Для місцевих учителів працював курс українознавчих предметів. Школа користувалася підтримкою місцевого громадянства. Незаможним учням допомагали харчами та одягом»⁵⁵. Відкрито «чайню», у якій 85 дітей отримували безкоштовні гарячі напої, а згодом налагоджено кухню.

Як управительці української школи ім. Т. Шевченка у м. Володимирі-Волинському С. Сидорович належить проєкт звіту про діяльність школи, який складався з наступних пунктів: 1. Давні школи у Володимирі-Волинському, за авторством І. Крип'якевича; 2. Хроніка школи; 3. Учительський збір; 4. План науки Краєвої Шкільної Ради для галицьких шкіл

⁵¹ Мартинець Г. Мій побут і праця на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1967. Ч. 9. С. 18.

⁵² ЦДА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 11, арк. 64.

⁵³ Там само, спр. 9, арк. 11.

⁵⁴ Держархів Волинської області, ф. 519, оп. 1, спр. 7, арк. 1–13.

⁵⁵ Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, фонд С. Сидорович, спр. 1, Спогади Савини Сидорович, С. 4.

1892 р.; 5. Приладдя – а/ Вчительська бібліотека; б/ учнівська бібліотека; в/ наочність; г/ предмети для фізичного виховання; 6. Чайня; 7. Статистика про склад учнів за народністю, віросповіданням, віком, статтю, соціальним статусом; 8. Касовий звіт⁵⁶. Його метою, окрім ознайомлення громадськості з тим, як витрачаються передані на школу кошти, було ще й подання плану науки для інших шкіл, оскільки дістати його у воєнних умовах було важко.

Попри обтяжливі обов'язки, С. Сидорович провадила вельми потрібну громадську діяльність (про що згадував у наведеній вище характеристиці Г. Мартинець). Так, у 1918 р. у Володимир-Волинський прибула дивізія Сірожупанників, створена з колишніх полонених українців, сформована в австрійському таборі у Фрайштадті. Це військове об'єднання мало увійти до складу Армії УНР, але австрійська влада довгий час не давала дозволу. Тоді ж були нав'язані тісні контакти зі школою, якою керувала С. Сидорович. Влаштовувалися спільні концерти, Йорданське водосвяття на річці Лузі, де військовий оркестр виконував українські коляди.

Після гетьманського перевороту, коли навіть старшини дивізії були дезорієнтовані, С. Сидорович, відвідавши Львів і детальніше дізнавшись про діяльність гетьмана П. Скоропадського, зробила все від неї залежне, щоб стабілізувати ситуацію у цій дивізії⁵⁷.

С. Сидорович впливала на стан навчального процесу у цілому краї, виступала з рефератами щодо удосконалення шкільництва, спілкувалася з людьми, ходячи по селах і проводячи з волинянами просвітянські бесіди. Селяни, які поверталися з насильницької евакуації у російські губернії, отримували втіху від тих розмов, хоч яким важким був побут. Багато з тих, що повернулися на рідну землю, жили в землянках, але навіть найкращі московські околиці вони згадували як страшну пустелю, а тамтешнє населення було для них зненавиджене.

С. Сидорович брала участь в організації просвітнього товариства краю, яке очолив працівник міністерства закордонних справ, український поміщик з Устилуга Белянкін, намагалася чинити спротив

⁵⁶ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 32 зв.

⁵⁷ Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, фонд. С. Сидорович, спр. 1, Спогади Савини Сидорович, С. 5.

втручанням у справи українського шкільництва з боку австрійської військової влади. І лише в жовтні 1918 р. С. Сидорович поїхала на короткий відпочинок до Львова, а звідти – до рідних у Коломиї, де й застав її Листопадовий здвиг і проголошення Західно-Української Народної Республіки.

Започатковане у Володимирі-Волинському з ініціативи галицької та місцевої інтелігенції українське шкільництво поширювалося по інших повітах краю, які були зайняті австро-угорським військом.

Так, по тримісячній праці Д. Вітовський запропонував Бюро Культурної Помочі план створення в Ковельській окрузі 10 шкіл. Було підготовано школи у Новій Вижві, Мизові, Нових Кошарах, Милянєвичах, Торговиці, Любитові, Витоніжі, Білашеві, Великому Порську, Радошині⁵⁸. У листі від 3 червня 1916 р. Д. Вітовський з оптимізмом пише: «На офензиву російську – приладив я свою офензиву: 11 шкільних будинків упорядкованих, діти списані, вчора дістав з Kriegskmmdo (військового командування – О. К.) дозвіл і приречення помочі в заложенні тих всіх 11-ти шкіл. Сьогодні вислав у Львів Палашука по шкільні книжки і по вчителів. Но, не ґратулюєш? Я казав все: Langsam, aber sicher. Тепер піде: Mit Volldampf voraus!»⁵⁹. Щоб не накладати на зубожіле за воєнних обставин галицьке громадянство тягаря утримання вчителів тих шкіл, Д. Вітовський запропонував їх оплачувати частково з оподаткування мешканців сіл, де мали відкриватися українські народні школи і частково з допомогою австрійської держави⁶⁰. Однак, з відкриттям шкіл довелося ще зачекати, бо інші справи стали на заваді.

До найкращих шкіл Ковельської округи належали школи в Матієві й Любомлі. Так, в Матієві вчилася 155 дітей (86 дівчат і 69 хлопців) у віці від 7 до 14 років, більшість з яких були православні українці⁶¹. Навчання проходило в дві зміни. Існування школи датується з 6 листопада 1916 року, а святкове відкриття відбулося 7 грудня. На відкритті школи були присутні полк. Урбанський, майор Стернат, вищий адміністративний урядник д-р Аппель, православний польовий курат Гопулем, сотн. Вітовський та

⁵⁸ Українські школи на Волині. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1916. 9 липня (№ 46).

⁵⁹ З листів полк. Дмитра Вітовського. Матеріали до історії Легіону УСС / Подав д-р Никифор Прняк. *Літопис Червоної Калини*. 1937. Ч. 4. С. 15.

⁶⁰ Скорпійон. Ковельщина. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1917. 22 квітня (№ 17).

⁶¹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 23.

ін.⁶² Багато клопотався відкриттям цієї школи урядовий комісар Іван Козбур, прозваний місцевими мешканцями «добрим вуйком». Учні навчалися початків німецької мови, співу і т. ін.⁶³

Значну частку популярності цієї школи можна віднести як заслугувачильки п. Ангелини Гайдучок (Гайдучківни). Молода дівчина (1895 р. н.)⁶⁴ віддавала всю енергію на справу національного відродження на Волині. Однією з характеристичних рис цієї вчительки була відданість справі. Проводячи навчання в школі у дві зміни (з 8 до 13 год та з 14 до 16 год.) вона ще й давала приватні уроки. За влучним висловом: «Поza школою нічого не бачить і не хоче бачити, школа є для неї цілковитим змістом дня»⁶⁵.

Українську школу в Любомлі заснував комісаріат УСС у Володимирі-Волинському. Навчання розпочалося 1 липня 1916 р. Спочатку в ній вчителювали січові стрільці Григорій Чикета та Остап Вахнянин. 10 серпня 1916 р. сюди приїхала з Володимира Савина Сидорович, яка вела навчання протягом двох місяців, а після рішення Шкільного Комітету у Володимирі-Волинським 10 жовтня 1916 р. до Любомля приїхала вчителька зі Стрия Анна Бігунівна⁶⁶.

Ось як характеризував її один із сучасників: «П. Бігунівна – се уособленне життя й енергії. Житіє пробивається в неї скрізь, у кождім її русі та слові. Все певна себе, ніяка праця не є для неї іяжкою, жадні перешкоди не страшні. Зі всім готова стати до боротьби й не падає в тій боротьбі. Ціле містечко Любовень в огонь пішло б за своєю вчителькою»⁶⁷. Популярність особи п. Бігунівни така велика, що прозвали її тут «пані Любовень».

Число учнів у школі доходила до 140 дітей. Діти були поділені на три степені, залежно від рівня знань. На кінець навчального року на другу степінь перейшло 22 дітей, на третю степінь – 34, на четверту степінь – 22⁶⁸. Між ними було багато виселенців з-під Ковеля та з Мінської

⁶² А. З української Волині. Остворене української школи в Матієві. *Діло*. 1917. 6 січня (Ч. 5).

⁶³ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 22.

⁶⁴ Держархів Волинської області, ф. 519, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁶⁵ Лист з Волині (Українська міська школа в Матієві й Любовені. Проба характеристики вчительок. Евакуовані і їх доля). *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1917. 14 січня. № 3 (133).

⁶⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 15, арк. 56.

⁶⁷ Лист з Волині (Українська міська школа в Матієві й Любовені. Проба характеристики вчительок. Евакуовані і їх доля). *Вістник Союзу визволення України*. 1917. 14 січня. № 3 (133).

⁶⁸ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 15, арк. 59.

губернії. Сама ж вчителька, Ганна Бігунівна, так розповідала про це: «Цікаво виглядала моя школа перед тижнем. Тоді мала я ніби дві школи. Одна школа – се давні діти з нашого містечка, друга се малі виселенці з Полісся»⁶⁹. Дітей приводили до містечка, щоб ті збирали кропиву для війська, а потім, як висохне, обдирали з листя та складали. Оскільки ж відбувалося все це на шкільнім подвір'ю, під наглядом жандармерії, то поліщуки і місцеві школярі потоваришували. Коли ж відбувалися заняття, то діти виселенців уважно прислухалися, до того що відбувалося в класі.

Професійний рівень А. Бігунівни отримав високу оцінку і шкільного інспектора Гртлера. Показовим щодо цього є той факт, що після одного з візитів він попрохав дозволу відвідувати навчання учительці з польської школи⁷⁰.

До 1 квітня 1916 року школу утримував комісаріат УСС у Володимирі-Волинському, а опісля, згідно з розпорядженням Окружної Команди, вона перейшла на утримання міста. Окрім позитивних сторін, це призвело й до того, що Шкільний Комітет (Іван Старкевич, Різенко, Яким Посільський, польовий курат і вчителька), який діяв від початку, був обмежений у своїй діяльності⁷¹.

На окрему згадку заслуговує і школа в містечку Устилузі, що знаходиться неподалік Володимира-Волинського. Її, як і школи у Володимирі, Любомлі, Матієві та Ковелі, Лука Мишуга називав уладженою взірцевою⁷². Хоча вчителька п. Т. Парахоняківна прибула до Устилуга ще наприкінці вересня 1916 р., урочисте відкриття школи відбулося 11 лютого 1917 р. «В битком заповненій залі, до якої зійшли ся ще майже всі офіцери, стаціоновані в Устелузі, під проводом свого команданта, майора фон А., й місцева жидівська інтелігенція (з Володимира приїхав з посадником один з найповажніших жидівських представників купецтва) – тут і там несміло блестіли мужицькі свити, сірого, «дискретною» кольору. Дивно було бачити в сім місті, граничній, старій твердині української держави,

⁶⁹ Українська школа на Волині (3 листа учительки-Галичанки). *Вістник Союзу визволення України*. 1916. 15 жовтня. Ч. 60.

⁷⁰ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 15, арк. 58.

⁷¹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 15, арк. 58 зв.

⁷² Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських українців. *Діло*. Львів, 1917. 31 марта (Ч. 75).

однім з «червенських городів» літописі, сей концерт і ще при такім складі публіки»⁷³.

На перший курс на момент відкриття було записано 50 дітей, а на другий – 25 учнів, що ходили вже до російської школи і вміли читати та писати⁷⁴. Однак з часом кількість учнів збільшилася.

Деякі школи, як на воєнні обставини, мали значне відвідування. Наприклад, через володимирську школу пройшло 346 учнів, устилузьку – 158⁷⁵, матіївську – 155⁷⁶.

Гордістю стрільців стала школа в с. Свинохи, яке знаходилося у прифронтовій смузі. На її відкриття 23 травня 1916 р. з'їхалися М. Саєвич, М. Прняк, С. Сидорович; учителювати в ній залишилася О. Ліщинська⁷⁷. Проіснувала ця школа недовго, але досягла значних успіхів, про що не раз писали стрільці у своїх щоденниках.

Згодившись на організацію національних приватних шкіл – не лише українських, але й польських та єврейських і навіть чеських – австрійська військова адміністрація Волинського округу виробила для них спеціальний статут. За тим статутом верховною шкільною владою визначався комендант, а для безпосереднього нагляду над шкільними справами призначався спеціальний інспектор.

Більшість вчителів, які працювали на Волині добре розуміли, що школа на зайнятих українських землях є майже самотнім розповсюджувачем української національної думки. Так, наприклад, засновник школи в с. Острів Луцького повіту С. Сорока в листі від 24 березня писав: «Цвите і процвітає Україна, завязуюця школи. Відтворивім школу з великою радістю, хотяй ни єстим учинний, яко професор, но яко селянин рільник... Радо приняв я той сьвятий обовязок показати своїм меншим братам сьвіт і розвязати очи, хотяй я не глибоко учений, лише з сільської школи»⁷⁸. Інший січовий стрілець Василь Лучинський, який навчав в українській

⁷³ О. Н. Український концерт в Устелузі над Бугом. *Вістник Союзу визволення України*. 1917. 25 лютого. № 9(139). С. 136.

⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління, ф. 4405, оп. 1, спр. 70, арк. 113.

⁷⁵ В. О. Школа в Устилузі. *Діло*. Львів, 1916. 3 падолиста (Ч. 268).

⁷⁶ З української Волині. Отворене української школи в Матієві. *Діло*. Львів, 1917. 6 січня (Ч. 5).

⁷⁷ ЦДДА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 81, арк. 69.

⁷⁸ Українські школи на Волині. *Вістник Союзу визволення України*. 1916. 9 липня. № 46(106); Крип'якевич І. Українські школи на Волині. *Календар Т-ва «Просвіта» на 1917 р.* Львів, 1917. С. 118.

народній школі с. Нудиже, наголошував: у всьому, що подавав учитель дітям в школі, було прагнення побороти почуття меншовартості українського, яке виховувала в учнів чужа, російська школа, а збудити любов до рідної мови та розуміння приналежності до українського народу⁷⁹.

Про те, якого значення надавала розбудові українського шкільництва на Волині галицька суспільність, свідчать і листи учнів української народної школи м. Львова. Так, наприклад, учениця IV кл. Фроня Наконечна писала: «Дорогі Товаришки! Ми дуже тішимся, що маєте свою рідну українську школу. Ми давали концерт «Свято свободи» і ми весь дохід дали на Вашу школу. Ми дуже тішимся своєю рідною мовою. Ви терпіли, коли Ви були під московським ярмом, а як наші війська вийшли і освободили Вас з того яра. І ми є щасливі, що учимося рідною українською мовою»⁸⁰. Таких листів на адресу школи м. Володимира-Волинського прийшло чимало і вони якнайкраще показують прагнення галицької суспільності змінити ситуацію на Волині в кращий бік.

Вчителі-галичани на Волині мали і свої труднощі, особливо в містечках чи невеликих села. Це було пов'язане з національним складом населення міст і деяких сіл. У волинських містечках переважало єврейське населення, потім за кількістю йшли польське і українське. Тому перші українські школи в містах – Волині були, як правило, багатонаціональні за контингентом учнів. І це дуже часто ставило питання про «викладову мову» для даної школи.

Відповідно до розпорядку від 17 жовтня 1915 р. про шкільництво в окупованих краях в округах воєнного Генерал-Губернаторства на схід від східного кордону округів Любартів, Люблин і Янів дозволялося відкриття шкіл з українською мовою викладання у тих публічних школах, у яких української розмовної мови уживає більшість дітей, які ходять до школи⁸¹. При цьому, у випадку, коли в уже чинній школі знаходилося сорок дітей, які розмовляють українською мовою, то для них повинна була розпочинатися наука на цій мові.

Конфлікт, пов'язаний з мовою викладання, виник у Ковельській українській народній школі. Окремі батьки-поляки захотіли перевести своїх

⁷⁹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 16, арк. 2–3.

⁸⁰ Держархів Волинської області, ф. 519, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁸¹ Українське шкільництво в Холмщині. *Діло*. Львів, 1915. Ч. 97.

дітей з української школи в польську. Однак, дітей в польську школу не хотіли брати на тій підставі, що вони в попередній (українській) школі не вивчали польської мови. Тоді інспектор, щоб уникнути таких непорозумінь на майбутнє, запропонував запровадити в українській школі викладання польської мови.

В свою чергу збурилися вчителі цієї школи Іванна Пеленська та В. Кадлубський. Вони заявили, що введуть в школі викладання польської мови тільки тоді, коли в польській приватній школі буде вивчатися українська мова. Конфлікт посилювався ще й тим, що І. Пеленська з перших днів своєї роботи в Ковельській школі налаштувала проти себе австрійську адміністрацію тим, що, порушуючи статут про школи, писала українською мовою не тільки звіти про роботу шкільному інспекторові, але навіть свої заяви чи пояснення австрійському командантові.

На жаль, своєрідний протест І. Пеленської проти «припинення української мови і української школи на корінних українських землях» вчителі інших шкіл, не підтримали. На засіданні окружної педагогічної ради факт написання І. Пеленською офіційних документів українською мовою розглядався як курйозний випадок.

Конфлікт в Ковельській школі закінчився трагічно. Перехід після канікул значної кількості учнів з української школи в польську, і не тільки дітей-поляків, але й українців, став для І. Пеленської межею між життям і смертю, і, по суті, призвів до її самогубства.

Лука Мишуга, говорячи про долю І. Пеленської, відзначав, що не входячи в глибші причини цієї сумної події, однією з причин смерті була безсумнівна зневага властей, і, зокрема, з боку шкільного інспектора⁸². Хоча слід відзначити, що в смерті І. Пеленської сконцентрувалися три причини, які загалом ускладнювали працю вчителів на Волині: багатонаціональний склад учнів у багатьох містечкових школах, прихильність австрійської адміністрації до польської школи та певна інертність українського населення до освіти рідною мовою. Адже впольських школах, попри всі зусилля, було немало учнів-українців⁸³. Немаловажну роль у цій, справі відігравала позиція адміністрації, яка переважно була польською.

⁸² Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

⁸³ Організація шкільництва в занятих землях. *Діло*. 1915. Ч. 112.

До Луцька і його округи зі Львова було скеровано М. Гаврилка.

Про появу в Луцьку вербункових комісарів УСС бургомістр Луцька часів окупації К. Тележинський в своїх спогадах згадує так: «В січні 1916 року в Луцьку з'явились українські легіоністи, а саме Гаврилко і Романюк, з метою вербування добровольців до свого корпусу. Однак тут вони не знайшли розуміння, бо місцевий русинський нарід не був готовий до участі в акціях такого роду»⁸⁴.

Якщо говорити про комісара УСС у Луцьку Михайла Гаврилка (1882–1920), то це, за висловом Осипа Назарука, була «одна з найоригінальніших постатей нашого стрілецтва загалом. Оригінальна й виглядом, і поведінкою, і минулим, і своїми духовними інтересами»⁸⁵.

Народився Михайло Гаврилко 18 вересня 1882 р. на хуторі Гаврилках у Полтавському повіті, Полтавської губернії. Його батько, Омелян Гаврилко, походив з старого козацького роду.

До земської народної школи ходив через чотири зими в селі Руновщині, Полтавського повіту, опісля до артистичної школи прикладного мистецтва (різьбярсько-будівельно-керамічно-малярської) в Миргороді п'ять років, яку закінчив 1904 р. Після закінчення школи вислали М. Гаврилка за державний кошт, як кращого учня у різьбярстві й малюванні, до Вищої школи прикладного мистецтва ім. Штігліца в Петербурзі. Однак, навчатися там довелося йому лише пів року; як одного з організаторів студентського страйку в 1905 р., його відрахували з цього навчального закладу.

Опісля в житті М. Гаврилка настає час переслідувань. З революційним рухом М. Гаврилко познайомився в 1901 р.: він тоді вже прочитав відому роботу М. Міхновського «Самостійна Україна», що мала на нього неабиякий вплив. Молодий хлопець почав мріяти про збройну боротьбу з Росією, навіть не здогадуючись, що колись як вигнанець з рідних сторін справді воюватиме із зброєю в руках проти Російської імперії, а у 1920 р. героїчно загине від большевицьких наїзників – його як офіцера Армії УНР сплять живцем у пальні паровоза.

З 1905 р. – він член Революційної Української партії (РУП). До цього політичного угруповання М. Гаврилко потрапив не відразу. Ще перед тим

---

⁸⁴ Teleżyński K. Łuck w czasie okupacji austrijackiej. *Ziemia Wołyńska: miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym*. 1939. Nr 4. S. 53.

⁸⁵ Назарук О. Четарь УСС Михайло Гаврилко (Проба характеристики). *Вістник Союзу визволення України*. 1916. 10 вересня (№ 55).

опинився він серед російських соціал-демократів. Але, як і слід було очікувати, М. Гаврилко не зумів зжитися з ними (постійно, наприклад, спечечався через невидання українських книжечок для народу).

Опинившись у рядах РУПу, М. Гаврилко активно взявся за виконання різних завдань. Він ширить між народом українські брошури, такі як «Дядько Дмитро», «Самостійна Україна», «Чи є тепер панщина» і т. ін.

1905 р. М. Гаврилко вперше приїздив до Львова, щоб привезти українські книжки. Не знаючи докладно ситуації, він їхав до Львова як до українського міста, а побачив польське засилля. В країні свободи сподівався застати людей відважних у громадському житті і висловленні своїх поглядів, – і тим більше вразила його боязливість загалу української інтелігенції. Українські студенти, на його думку, не мають належного рівня освіти. Львівські жінки (здебільшого не українки) вразили його кокетливістю та бездушним виглядом. За весь час перших відвідин Львова сподобалася йому лише одна річ – свобода руху: на вулицях діти біжать і кричать, ніхто не стримує і не гулює на них.

Однак, цей перший візит М. Гаврилка до Галичини виявився не зовсім щасливий. Як пізніше з'ясувалося, в Чернівцях його зрадив російській поліції якийсь селянин і після переходу кордону в Хотині його заарештували⁸⁶.

Коли в Росії запанувала реакція, М. Гаврилко через деякий час знову опиняється на Галичині. Починається період його мистецьких студій в Краківській академії високого мистецтва. Фінансово допомагає йому Наукове товариство імені Шевченка, дещо надсилають селяни з рідних країв, а дещо він заробляє скульптурою. Саме за таких обставин застала М. Гаврилка Велика війна.

М. Гаврилко зараз же вписався до легіону УСС, брав участь у боях під Болаховом, Калушем, Галичем, під Золотою Липою і т. ін. Згодом потрапляє на Волинь, де очолює Комісаріат у Луцьку.

Робота у М. Гаврилка, який став на чолі Луцького комісаріату, йшла досить успішно, але в навколишніх селах, а не в самому місті. Працю, яку організував комісаріат у передмісті Луцька – Красному не назвеш вдалою. Частково це можна пояснити тим, що у місті, яке до окупації мало

⁸⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 74, арк. 4.

близько 30 000 мешканців, залишилося, за різними оцінками, від 2500 до 6000 людей⁸⁷. При цьому, потрібно мати на увазі, що серед виселенців переважали якраз українці.

Стараннями М. Гаврилка у Луцькому повіті були відкриті українські школи у Острові, Теремному, Білостоці, Коршеві, Оздонежі, Ватині, Садові, Рожищі, Воютині, Золочівських Нивах⁸⁸.

До роботи він залучав усіх симпатиків ідеї української школи. Кого тільки можна було відшукати в тодішньому Луцьку він приєднував до цієї справи: вчителя парафіяльної школи з-під Берестечка, що, як і брати Вербицькі з Красного (Юрій – земський учитель, Андрій – земський лікар), не встигли евакуюватись, учениць старших класів гімназії, а особливо випускниць «гувернантського класу» Житомирської духовної семінарії тощо. До речі, одна з них, Анастасія Скобелюк, згодом стала управителькою української школи імені Тараса Шевченка.

М. Гаврилко, хоч і полтавчанин, але як людина, яка довгий час мешкала в Кракові, добре розумів місцеві умови роботи і основну надію покладав саме на місцеві кадри. Однак успішна робота з підготовки до відкриття декількох українських шкіл в Луцьку – не тільки на Красному, але ще на Яровиці, була перервана. В червні 1916 р. до Луцька повернулася російська адміністрація. Але копітка праця Михайла Гаврилка, як й інших комісарів УСС, не пропала намарне. Попри непрості умови праці їм вдалося залучити до української справи місцевих українців, які згодом стали активними учасниками українського національного руху за Другої Речі посполитої.

З поверненням російської влади проти тих українців, що становили загрозу імперії, велась цілеспрямована й активна боротьба. Так, після визволення Луцька, було проведено небезуспішний розшук агентури (і взагалі, усіх зв'язків) комісара УСС М. Гаврилка. Серед них, до речі, був захоплений навіть колишній жандармський унтер-офіцер К. Безверщенко. Проводилася серйозна і доволі об'єктивна аналітична робота щодо перспектив українського руху на Волині, аналізувалась діяльність тут січових стрільців, їх протистояння з польськими легіонерами.

---

⁸⁷ Число виселенців з Волині. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1916. 6 лютого (№ 11–12).

⁸⁸ Українські школи на Волині. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1916. 9 липня. № 46 (106).

Очевидно, що комісаріати УСС не могли взяти на себе вирішення всіх питань щодо розбудови українського шкільництва на Волині.

З метою поліпшення організації освіти на Волині у Володимирі-Волинському була створена Українська Шкільна Рада, яка налічувала 10 осіб. До складу Ради увійшли представники стрільців, батьків та вчителів: Гнат Мартинець – голова, Дмитро Вітовський і Микола Саєвич – заступники, Володимира Волянська – секретарка, Євген Черановський – голова Місцевого Шкільного Комітету разом з заступницею Савиною Сидорович, Осип Назарук та Іван Романків – як делегати Комісаріату УСС у Володимирі Волинському, Андрій Дідик та Остап Вахнянин – як делегати гімназії⁸⁹. Рада взяла на себе опіку над українськими приватними школами, які організовували комісаріати УСС. На своїх засіданнях Окружна Шкільна Рада обговорювала широке коло питань, пов'язаних з роботою українських народних шкіл: від підбору вчителів до збирання та розподілу пожертвувань між школами округи, про двомовні українсько-німецькі школи на Волині, про організацію українських народних шкіл на сусідній Холмщині, про гімназію у Володимирі-Волинському. В протоколах Ради відбито широке коло питань культурно-освітницького плану: робота перших на Волині курсів грамоти, видання українського православного календаря та часопису для місцевої людності, влаштування для біженців склепів (магазинів) та соціальних їдалень. У січні 1918 р. проходить останнє засідання Шкільної Ради, на якому розглядався план «конституційних зборів української учительської громади», тобто нової громадської організації для вчителів. Статути Української Учительської Громади дістали затвердження і одразу ж були скликані згадані «конституційні збори» з таким порядком денним: «1. Отворення зборів; 2. Відчитане і пояснення статутів; 3. Вибір Старшини і Мирowego суду; 4. Внесення і запити»⁹⁰.

В міру збільшення українських шкіл у повітах Волині досить гостро постала проблема вишколу кадрів вчителів. Більшість вчителів, які до Першої світової війни працювали на Волині, були уродженцями з інших земель. Тому з наближенням фронту вони виїхали до рідних місць. Уродженців ж Волині, які працювали б на вчительських посадах, було

⁸⁹ Державний архів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.–2.

⁹⁰ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 41 зв.

небагато, до того ж переважну частину з них російська влада змусила евакуюватися⁹¹. Тому місцевих педагогічних кадрів лишилися одиниці.

За таких обставин Бойова Управа Українських Січових Стрільців була змушена звернутися до інтелігенції Галичини та Буковини із закликом зголоситися до праці на Волині. Оплату переїзду, як і оплату праці, з огляду на матеріальну скруту волинян, взяв на себе Союз визволення України. Безпосередньо записом добровольців, організацією їх переїзду, як і забезпеченням шкільним приладдям та підручниками, займалося Бюро культурної допомоги для окупованих земель Волині і Холмщини⁹². На чолі цієї організації стояв молодий, але вже відомий на той час історик І. Крип'якевич. Пізніше ця організація прибрала назву «Просвіта» імені Володимира Мономаха.

Домогтися необхідної кількості вчителів з Галичини було надзвичайно складно: по-перше, через паспорти, по-друге, через необхідність залучання вчителів-чоловіків. Щоб збільшити число педагогічних кадрів, до роботи в українських народних школах почали залучати місцевих учителів. Поміж них – і відомий в майбутньому волинезнавець О. Цинкаловський⁹³. «Волинських учителів брати до шкіл лише тоді, коли зголошуються *добровільно*; дати їм опіку, в разі *чогось* – це було б неможливо і не треба їм робити обітниця!»⁹⁴. Щоб ознайомити волинських педагогів з галицькою системою навчання, у Володимирі-Волинському відкрили підготовчі курси учителів. Літні навчання тривали два місяці – з 15 червня до 15 серпня 1916 р. До програми перевишколу вчителів входили такі предмети: українська мова, історія України, географія України та математика. Учасникам курсів видавалися спеціальні посвідки про опанування відповідної програми. Такі курси закінчили з Володимира-Волинського Юрій Тлуховський, Дмитро Лотоцький, Антонія Савич, Надія Масюк, Андрій Котушко та ін.⁹⁵

Перед 1917/18 навчальним роком обставини в українському шкільництві Волині змінилися на краще. Передусім, тут було засновано декілька військових шкіл, тобто таких, до яких учителів призначала сама

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4097, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁹² ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 65, арк. 14.

⁹³ Киричук М. Волинь – земля українська. Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 373.

⁹⁴ Держархів Волинської області, ф. 519, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁹⁵ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

адміністрація з-поміж призваних до війська освітян. Це до певної міри заповнило ту прогалину, яка сталася через відкликання стрільців. На середину 1917 р. на Волині працювало вже 40 шкіл, з яких 16 утримувало Бюро, 18 військових, 4 стрілецьких і 2 за рахунок комісаріатів. У них викладало 78 вчителів, навчалося біля 3000 дітей. На жаль, очолював шкільництво в зоні австрійської окупації інспектор-поляк, який, цілком природно, більше дбав про польські школи. З тієї причини, а також через австрійську політику стосовно польського питання, українське шкільництво на Волині не розвивалося так, як на Підляшші та Поліссі, що перебували під німецькою окупацією. Попри несприятливі умови дня розвитку шкільництва, волинські діти охоче навчалися, та й населення до цього ставилося прихильно⁹⁶.

У середині квітня 1918 р. кілька шкіл закрилося у зв'язку з переходом частини земель австрійської окупації під німецьку управу. Так, перестала діяти школа в Головні Старовижівської округи, а місцеві учителі згідно з розпорядженням губернського старости у Берестю О. Скоропис-Йолтуховського перейшли на утримання Міністерства освіти Української держави.

Великим успіхом, зацікавленістю місцевого населення користувалися концерти. До проведення концертів ретельно готувалися, створювали спеціальний концертний комітет, який складав сценарій. Так, під час проведення концерту «Тарас Шевченко і свято української державності» у репертуар виконавців включено: національний гімн (спільний хор дівчат і хлопців), пісні для хору – «Ой Дністре», «Іван Підкова», «Ой піду я до млина», «Треті півні», театралізовану виставу драми «Назар Стодоля» та ін., вправи дівчат з рушниками⁹⁷. На такі концерти приходила велика кількість гостей: міщан, селян з округи, січових стрільців, а також австрійських офіцерів. Зібрані кошти з концертів передавалися школам для поповнення їх бібліотек підручниками та наочністю⁹⁸.

Праця усусів на Волині була перервана по 15 місяцях – у квітні 1917 р., оскільки комісарів УСС військова влада відкликала разом

⁹⁶ Соловйов О. М., Соловйов С. О. Українські Січові Стрільці на Волині. *Науковий вісник ВДУ*. Серія: історія. Луцьк, 1996. Вип. 3. С. 101.

⁹⁷ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 57–59.

⁹⁸ Н. О. Український концерт в Устелузі над Бугом. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1917. 25 лютого (№ 9).

з кількома стрільцями, що там учителювали. Це сталося за старанням польських політиків, що мали за весь час війни поважні впливи в головній команді австрійської армії та в міністерстві війни. Загальна Українська Рада і Союз Визволення України розпочали заходи, щоб волинські комісаріати відновити⁹⁹.

За короткий час перебування на Волині січові стрільці домоглися вагомих результатів у становленні українських народних шкіл. Присутність стрільців на волинських землях мала великий вплив на пробудження національної свідомості місцевого населення. Міста і села Волині набували чітко визначеного національного характеру. Концерти і театральні вистави, освітня робота духовно збагачували населення. Матеріальна і моральна допомога багато значили для розвитку освіти та формування національної свідомості волинських українців.

Наприклад, коли з с. Мокрець відходить вчитель української школи О. Вахнянин і виникла ситуація, що на його місце може прийти вчитель-поляк, то діти відповіли: «Ніхто з нас не піде до школи, хіба що прийде учитель Українець», а Михайло Кованько, виселенець з Середва, сказав: «Хай нам голови зітнуть, а дітий до польської школи посилати не будемо, а й самі діти не схотіли б»¹⁰⁰.

Вольфдітер Біль у вступі до спеціального випуску часопису «Дунайський регіон» під назвою «Україна: введення в історію»¹⁰¹ та директор Австрійського інституту з вивчення Східної та Південно-Східної Європи професор Арнольд Зуппан у статті «Процес утворення української нації»¹⁰², висвітлюючи австро-українські взаємини 1900–1922 рр., підтвердили, що за цей час, незважаючи на серйозні об'єктивні труднощі, український рух досягнув помітних успіхів і набув цінного історичного досвіду.

Українська активність викликала негативну реакцію з польського боку. Зусилля галицьких українців були настільки примітними, що представники польської громади змушені були звернути на них увагу. В польському місячнику «Kultura Polska» навіть з'явилася стаття з Волині, яка обійшла майже всю польську пресу. В ній говорилося, що

⁹⁹ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

¹⁰⁰ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 15, арк. 128зв.–129.

¹⁰¹ Bihl Wolfdieter. Die Ukraine: Eine historische Einführung. *Der Donauraum*. 1994. S. 2–3.

¹⁰² Suppan Arnold. Zur Nationsbildung der Ukrainer. *Der Donauraum*. 1994. S. 9–16.

внаслідок евакуаційних заряджень російського уряду число українського населення на Волині значно змаліло і як результат співвідношення стало на користь поляків. Далі згадувалося про заходи для насадження польського шкільництва. Водночас нарікалося, що польські культурні і просвітні організації значно менше опікують польським елементом на Волині, ніж галицькі українці¹⁰³.

Незадовго по тому, на Волині та Холмщині почали збирати підписи під листами протесту, робилися намагання активізувати польську людиність до самоорганізації і документування польського характеру спірних територій¹⁰⁴.

Провідні діячі українського національно-визвольного руху, перебуваючи на Волині неодмінно цікавилися станом просвітницької діяльності січових стрільців, працею вчителів, потребами освіти.

В книзі Окружної Шкілької Ради у Володимир-Волинському збереглися записи вражень від їх відвідин краю. «В переїзді через Володимир-Волинський перебував пару годин на нараді Українського шкільництва. Із повним признанням для тутешніх діячів вписую на пам'ятку мое ім'я. Д-р Кирило Трильовський. Посол до Відня в Австрії. 2 липня 1917»¹⁰⁵. На засіданні Окружної Шкільної Ради був присутній і Олександр Скоропис-Йолтуховський, член. Президії Союзу визволення України. У своїй промові він відзначав необхідність в навчанні сміливіше застосовувати нові педагогічні методи й заохочувати свободу творчості вчителя¹⁰⁶.

12–14 березня 1918 р. у Володимир-Волинському таємно перебували отаман для особливих доручень Українського Військового міністерства УНР І. Пилькевич, член Центральної Ради К. Місевич і отаман УСС Г. Косак. Вони відвідали володимирську школу ім. Т. Шевченка, побували на уроках української мови, подивилися вправи дівчат з рушниками, послушали шкільний хор. Школа справила приємне враження на прибулих. Отаман І. Пилькевич похвалив учнів за досягнуті успіхи і сказав, що з них виростуть добрі і славні сини та доньки України. В пам'ять цього дня

¹⁰³ Польські пляни щодо Волині. *Діло*. Львів, 1917. 11 лютого (Ч. 34). С. 2.

¹⁰⁴ Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921. *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku* / red. nauk. Janusz Żarnowski. Warszawa: Instytut Historii PAN Polskiej Akademii Nauk, 1997. S. 143.

¹⁰⁵ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 49.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 20–21.

просив, щоб дітей від імені Центральної Ради звільнили від навчання. Гості склали пожертви на школу. Член Центральної Ради від імені всіх присутніх записав: «Пробуття у Вашій школі збудили найкращі мрії про будучність нашої неньки-України. Дай Бог, щоб наша Україна вкрилась вся такими зразковими школами! 1918 року, 12 березня»¹⁰⁷.

Із зайняттям волинських земель австро-угорським та німецьким військом в краї розпочався процес активної перебудови системи освіти, яка існувала в Російській імперії. Завдяки зусиллям українських громадських організацій, які скерували сюди своїх представників, вдалося в складних воєнних умовах відкрити мережу українських шкіл, які здійснювали патріотичне виховання не лише серед школярів, а ширили українську національну свідомість серед місцевих мешканців взагалі. Така праця, очевидно, не могла пройти марно і її результати ми прослідковуємо і під час міжвоєнного періоду, і в роки Другої світової війни¹⁰⁸.

В основу навчання у волинських школах було покладено галицькі навчальні плани, пристосовані до місцевих умов. Тому, зупинимось на їх основних рисах, щоб зрозуміти, яким способом впровадження українського шкільництва на окупованих землях Волині, Холмщини та Полісся вплинуло на подальший національно-культурного відродження на цих теренах.

Основними завданнями народних шкіл вважалося виховання у дітей високих моральних якостей, високої релігійності, любові до Вітчизни та почуття обов'язку, честі і т. ін., що досягалося навчанням, дисципліною, фізичним вихованням та прикладом вчителя¹⁰⁹.

Цікавою щодо цього є інструкція ЗУР і СВУ про організацію шкільного навчання на Волині, Холмщині та Підляшші. В одному з пунктів ми знаходимо рекомендацію виключити з курсу навчання російську та польську мови, ввівши натомість українську та німецьку¹¹⁰.

Що стосується розподілу навчальних годин, то для українських народних шкіл на Волині був запропонований такий варіант:

---

¹⁰⁷ Держархів Волинської області, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 49.

¹⁰⁸ Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 1999. 173 с.

¹⁰⁹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 14, арк. 101.

¹¹⁰ Там само. Спр. 1, арк. 3.

Таблиця 2^{III} – Поділ годин тижневий для однокласних шкіл з одним вчителем

Предмет науки	Разом		Разом	
	I ст	II ст.	III ст.	IV ст.
Релігія	1		2	
Читання і писання		3	2	2
Чужа мова	9	3	3	3
Рахунки	6/2	3	3	3
Відомості з історії та природи	–	–	4	4
Рисунки	1	1	1	
Спів	принагідно		2/2	
Ручні ж. роботи	–	–	2	
Руханка	–	–	2/2	
Разом: хлопці	13	13	20	20
дівчата			21	21

На села скеровувалося багато книжок і часописів, які приходили від Бюро Культурної Помочі, Союзу Визволення України у Відні й з таборів полонених українців у Зальцведелі, Вецлярі, Раштаті і Фрайштадті¹¹². Від лютого до червня 1916 р. для шкіл Волині було вислано близько 9000 книг (шкільних і бібліотечних). Лише зі Львова було посилок на суму 5367.14 К., в тому числі до Володимира-Волинського 2320 книжок на суму 1333.63 К., до Луцька – 4454 книжки на суму 2922.07 К., до Ковеля – 1736 книжок на суму 827.45 К.¹¹³ Правда, практика вже перших початків шкільної роботи січових стрільців виявила, що галицькі підручники були не цілком придатні для вжитку на Волині. Галицький учитель в українській школі на Волині Осип Демчук писав: «Признаю відкрито, що у нас в Галичині нема дійсно популярних часописей, ні брошур, а се тому, що мова й хід думки

¹¹¹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп., спр. 14, арк. 115.

¹¹² Там само. Оп. 1, спр. 18.

¹¹³ Ще про українські школи на Волині. *Вістник Союзу визволення України*. Відень, 1916. 16 липня. Ч. 47(107). С. 464.

не вельми мужицькі. <...> Галицькі і російські Українці неоднаково думають і відчують»¹¹⁴.

Тому стрільці взялися за укладання підручників для волинських шкіл і вже наприкінці 1916 р. у Володимирі-Волинському з друку вийшов буквар та читанка «Матірне слово» з матеріалами та ілюстраціями на волинську тематику. Автором «Українського букваря» (1916, 1917) та «Читаночки для чемних діточок» (1917) дослідниця Олександра Каськів вважає Богдана Заклинського, який в той час учителював у школі с. Дорогинички. Аналіз цих навчальних посібників засвідчує наголом на національному вихованні, їх головною метою було донести до дітей ідею національної єдності, прагнення до незалежної, соборної держави¹¹⁵.

Так, сам комісар УСС у Володимирі-Волинському М. Саєвич у своєму листі роз'яснював: «Рівночасно належало би мати на оці ще інші просвітні культурні потреби – приміром старатись о спеціальне видавництво підручників, даби баламутна назва «руский» або «укр-руский» в дотеперішніх підручниках була заступлена виключно словом український»¹¹⁶.

В контексті нашого дослідження важливим є розглянути зміни, які були внесені до галицьких шкільних програм. Так, від початку необхідно було подати основні відомості про український правопис та вимову (зокрема, різницю між етимологією та фонетикою), чого не вчили учнів в російських школах. Програму з української мови було доповнено віршами та прозовими творами української дитячої літератури, знайомлено з визначними українськими поетами та письменниками – Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою¹¹⁷. У II–IV класах під час уроків писання притримувалися взірців І. Чернецького.

Значна увага у волинських школах зверталася на уроки співу. Крім деяких з пісень, поданих у шкільних читанках, співали в поодиноких класах на вибір пісні зі «Співанка дня молодезі» видання у Гмінді, співанка «Сім пісень» – видання СВУ. На хорі учні співали «Ще не вмерла Україна»,

¹¹⁴ Вісти. *Вістник Союзу визволення України*. 1917. 19 марта. Ч. 12(142).

¹¹⁵ Каськів О. Й. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Б. Заклинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені В. Стефаника. Івано-Франківськ, 1998. С. 8; Качкан В. Українське народознавство в іменах. У 2-х ч. Ч. 1. Київ: Либідь, 1994. С. 21.

¹¹⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 8, арк. 13.

¹¹⁷ Там само. Спр. 15, арк. 15 зв.

«Червона калина», «Журавлі», «Шалійте», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Від синього Дону до сивих Карпат» та ін.¹¹⁸

Якщо говорити про Закон Божий, то за відсутності священиків, вчитель по можливості проводив цей курс самостійно. При цьому зазначалося, що найважливішим для вчителя повинно бути розмежування особистих політичних поглядів з викладанням. Наголошувалося на толерантності щодо місцевих мешканців, оскільки українці Галичини були переважно греко-католицької конфесії, а волиняни – православні. Водночас, під час навчання особлива увага зверталася на українських святих – Володимира, Ольгу, Антонія та Теодосія Печерських. При науці української мови приписані читанки доповнено широким використанням дитячої літератури, у вищих класах багато уваги присвячено правописові, якого діти в російських школах не могли навчатися. Історію України вчили з підручника М. Грушевського «Як жив український народ», який дуже добре надавався до навчання у волинських школах¹¹⁹. Руханку ведено на основі програм Боберського і Ющишина; діючий хор вивчив багато народніх пісень, деякі скомпонував спеціально для володимирської школи Михайло Гайворонський («У степу пустому цвіт рожа зацвіла»)¹²⁰.

Треба сказати, що статут зобов'язував вчителів провадити значну громадську та культурно-освітню роботу серед населення: «Для піднесення народної освіти повинні вчителі для жителів даної місцевості устроювати популярні виклади з боку господарства, наук природничих, історії і географії». Як на практиці втілювався цей статут в життя, проілюструємо місячним звітом вчителя с. Бискупичі Шляхетські стрільця І. Верб'яного: «За місяць март пророблено усі друковані букви, як великі, так і малі. З дітьми другого ступеня прочитано більшу половину книги «Що треба знати кожному українцеві»¹²¹. А це яскраво свідчить про ефективність навчання в українських школах Волині.

Отож, основним завданням навчання в українських школах в роки Великої війни було патріотичне виховання. Вчителям, які працювали

¹¹⁸ Звідомлене управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі Волинськiм за 1916/1917 рік. Львів, 1917. С. 23.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 22, арк. 191.

¹²⁰ Крип'якевич І. Перша українська школа у Володимирі Волинському. *Рідна школа*. 1933. Ч. 9. С. 155.

¹²¹ Матеріали і документи (Звідомлення за місяць березень 1917 р. У.С.С. Івана Верб'яного, учителя в Бискупичах Шляхетських на Волині). *Літопис Червоної Калини*. 1929. № 1 (жовтень). С. 20.

в них довелося пристосовуватися до місцевих умов, оскільки галицькі навчальні плани та підручники не відповідали місцевим умовам. І саме усусу започаткували українське шкільництво на Західній Волині.

Анотація

Перша світова війна прискорила зростання національної свідомості українців. Ситуація, яка виникла, відкрила широке поле для національно-патріотичної діяльності в Західній Волині. Скориставшись з дозволу австрійського військового командування від 29 січня 1916 р. на вербування волинських українців до лав січового стрілецтва, вербункові комісари УСС мотивували невдачі з мобілізаційною акцією неосвіченістю волинян і домоглися розгортання широкої культурно-просвітницької праці. Вказано, що важливим її елементом стала розбудова українського шкільництва. Для опіки над ним у Львові було створено дві організації: Шкільна комісія при Учительській Громаді, яка закладала теоретичні основи освіти, й Бюро культурної помочи для розв'язання організаційних завдань. Стверджено, що спільними зусиллями представників УСС і освітніх працівників уже за перший місяць діяльності комісарів засновано 46 сільських шкіл, де навчалось понад 800 дітей. Загалом у 1916–1918 рр. УСС, за різними підрахунками, відкрити на волинських теренах від 150 до 250 українських шкіл. Найзнанішою серед них слід уважати українську школу у Володимирі-Волинському. Розпочате там з ініціативи галицької й місцевої інтелігенції українське шкільництво стало взірцем для розбудови освітніх закладів по інших повітах, містах й містечках краю. Закцентовано на ролі у розбудові мережі українських шкіл комісарів УСС – М. Саєвича у Володимирі-Волинському, Д. Вітовського у Ковелі, М. Гаврилка у Луцьку. Показано, що розбудова шкіл показала специфіку регіону, що зумовило необхідність укладання спеціальних підручників – «Українського букваря» й «Читаночки для чесних діточок». Аналіз фактів дозволив зробити висновок, що вихованці українських шкіл Західної Волині уроки Великої війни, учасники здійснюваних культурно-освітніх акцій, у наступні десятиліття зробили вагомий внесок у розвиток українського політичного та національного життя у наступні десятиліття.

Ключові слова: Волинь, Галичина, українське шкільництво, українські січові стрільці, Велика війна.